

ӘДЕБИЕТТАНУ

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ-ТАРИХИЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мұратбек ӘЙТІМОВ

Қазіргі қазақ романдарындағы өмір шындығы бейнеленуінің негіздері халық әдебиеті үлгілерінен бастау алады. Қазақтың халық әдебиетінде ғасырлар бойы қалыптасқан еңбек, шаруашылық кәсіп түрлері, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып дәстүрлері, қоғамдық-әлеуметтік, қарым-қатынастар жүйесі, т.б. – саналуан мәселелер қамтылады. Қазақ сөз өнеріндегі кәсіби жазбаша әдебиеттің көркемдік негізгі болған халықтық сөз өнері мұралары да өмір шындығы құбылыстарын қамтуымен, ұрпақтардың көркемдік ойлау дүниетанымын қалыптастырды.

Өмір шындығы – фольклор мен әдебиет мұраларына негіз болған тіршілік әлемінің көрсеткіші. Адамдар мен оларды қоршаған тіршілік қозғалыстары жүйесінің шынайы болмысын сөз өнері туындыларында бейнелеу арқылы өзара сабақтас, үндес немесе бір-біріне қарама-қайшылықты әрекеттер, құбылыстар әлемі айқындалады. Өнер туындыларына арқау болатын өмір шындығы болмысын елестеу үшін Әбунәсір әл-Фарабидің «Мәселелер мәні» философиялық еңбегіндегі пікіріне назар аударуға болады:

«Қозғалыс пен тыныштықтың басталуы, ол-сыртқы қысым немесе өмір, болмаса, табиғат деп аталады. Қозғалыстың кей түрлері еріксіз болады, мұндайда олардың басталуын «өсімдік жаны» дейді немесе ерікті болуы ықтимал. Бұл жағдайда оның бірқалыпты немесе тұрлаусыз болуына қарамастан, олардың басталуын «хайуан жаны және сфера жаны» дейді. Уақыт деп аталатын осы қозғалыспен байланысты. Уақыттың шегі сәт деп аталады. Қозғалыста уақыттың басы да, аяғы да болуы мүмкін емес. Осылайша, бір жағынан, қозғалатын әлдене болуы тиіс, екінші жағынан, қозғаушы болуы керек» [1, 55-б.].

Демек, өмір шындығы – қозғалыс пен тыныштықтың өзара сабақтас құбылыстарынан құралатын тіршілік келбеті. Көркем шығармалардағы өмір шындығы дамылсыз сапырылысқан үндес әрі қарама-қайшылықты қозғалыстар жүйесін бейнелейді. Ал, тыныштық ұғымының өзі де өмір шындығы қозғалыстарының аясында айқындалады. Тарихи кезеңдердегі оқиғалардың өрістеуі мен белгілі бір нәтижелер арқылы аяқталуы да қозғалыс пен тыныштық сабақтастығы тағылымын аңғартады.

Қазақ прозасындағы тарихи сипатты туындылардың түпкі бастауында тұлғалар әрекеттерін шындық пен қиял тұтастығымен өрнектеген Қорқыт Ата, Асан Қайғы, Жиренше шешен, т.б. тұлғалар тағылымына арналған аңыз әңгімелерді атаймыз. Қазақ прозасының қалыптасу, даму жолындағы тарихи-танымдық мұралардың көрнектілері қатарында мынадай шығармалар назарға

алынуда: әл-Фарабидің «Бақытқа жету жайында», «Қайырымды қала», Қорқыттың «Қорқыт Ата кітабы», Захир ад-дин Бабырдың «Бабырнама», Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди», Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы», Шоқан Уәлихановтың, Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердиевтің, Әлихан Бөкейхановтың, Міржақып Дулатовтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытовтың, Мағжан Жұмабаевтың, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, Спандияр Көбеевтің, Тайыр Жомартбаевтың, Бейімбет Майлиннің, Смағұл Садуақасовтың, Халел Досмұхамедовтің т.б. [2].

Қазақ прозасының әуелгі қалыптасу жолындағы үлгілерінен бастап, ХХ ғасырдағы классикалық роман жанры деңгейіндегі дамуы деңгейіне дейінгі шығармалардың барлығында да өмір шындығын көркемдік жинақтаумен, бейнелеумен жазу үрдісінің біртіндеп жетіле жалғасқынын аңғарамыз.

Өмір шындығының нақты деректерге негізделіп жазылатыны – шығармалардың авторлық әдебиеттегі көрнекті үлгілері – шежірелік шығармалар. Қазақ әдебиеті тарихындағы прозалық шығармалардың алғашқы үлгілері қатарында әдебиеттану ғылымында назарға алына бастаған шежірелік мұралар қатарында Захир ад-дин Бабырдың «Бабырнамасы», Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди», Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы» [3, 204-422-бб.] айрықша бағаланады.

Қазақ прозасындағы эпикалық шығармалардың өмір шындығы деректері мол қамтыла жазылған шежірелік шығармалар қазақ сөз өнері дамуы жолында тарихилықтың берік желісін қалыптастырды. Әуезелік (эпостық) әдеби тек саласының көрнекті жанры болып саналатын аталған шежірелік шығармалардың композициялық құрылымы да кейінгі әдеби дамудағы эпикалық шығармаларға негіз болғанын байқаймыз. Себебі, «Бабырнаманың» да, «Тарих-и Рашидидің» де, «Шежірелер жинағының» да құрылысындағы өмірлік деректерінің тарихи шындық поэтикасы тұрғысында көркемдік сипатпен бейнеленуін де танимыз. Мысалы, «Бабырнаманың» «Ферғана» бөліміндегі өмір шындығы «Сегіз жүз тоқсан тоғызыншы жылғы оқиға» мен «Тоғыз жүз сегізінші жылғы оқиғаны», «Кабул» бөлімінде «Тоғыз жүз оныншы жылғы оқиға», «Тоғыз жүз он бірінші жылғы оқиға», «Үндістан» бөлімінде «Тоғыз жүз он екінші жылғы оқиға» мен «Тоғыз жүз отыз екінші жылғы оқиға» деректері [4, 13-317-бб.] қамтылған.

«Бабырнамада» шығарманың авторы және басты кейіпкері Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың тұлғасы даралана танылады. Бастан-аяқ бірінші жақ пен, авторлық баяндаумен жазылған шығарманың тақырыбы мен идеясы бағдарынан мемлекет басқару істері мен жауынгерлік жорық жолдары іс-әрекеттерін оқимыз. Бұл – әулеттік ел билеу, басқару жолын сақтау жолындағы дәстүрлі жол. Шығарманың аталған бөлімдеріндегі сюжеттік бөліктерде Ферғанада да, Кабулда да, Үндістанда да Бабырдың өзіндік патшалық билік тұғырын, тағын сақтаудағы жанталасқан, арпалысқан іс-қимылдары баяндалған. Бұл – қазіргі қазақ романдарындағы тарихи кезеңдер деректерінің өмір шындығына сәйкес баяндалуына, бейнеленуіне негіз болған ерекшелік.

«Бабырнама» композициясында сюжеттер кейіпкерлерінің аты-жөндері де нақты аталған. Қаламгердің өзімен тұстас билеушілердің (Сұлтан Ахмет, Сұлтан Құсайын, Байсұңқар, Қасымбек, Шайбани хан, т.б.), қалалардың «Самарқан, Әндіжан, Бұқара, Ходжент, Герат, Кабул, т.б.), аймақтардың, өзендердің географиялық-топонимикалық атаулары мол енгізілген. Бірнеше аймақтардың, атыраптардың билеушісі бола жүріп, сол өлкелердің табиғатын, аңдарын, т.б. тіршілік келбетін бейнелеулері де шығарма композициясының әсерлілігін дамыта түскен. Аңшылық-саяткерлік сюжеттері де әсерлі баяндалады.

Өмір шындығы аясында баяндалып отырған оқиғалардың басты кейіпкерлері – авторға мәлім тұлғалар. «Бабырнамада» басты кейіпкерге танымал адамдардың сырт келбеттері де, мінезі мен әдеттері де поэтикалық тәсіл тұрғысында бейнеленген.

Ферғана аймағын қоршап жатқан таулардың шөбі шүйгін болады. Бұл маңда жоқ тобылғы осы тауда ғана өседі. Тобылғының қабығы қызғылт, одан қамшы сап, құсқа тор жасалады, май алынады. Қабығын сыдырып жебе де жасалады. Бұл бір қасиетті ағаш, мұны алыс жерге барғанда базарлық ретінде сыйға тартады» [4, 16-17-бб.].

Эпикалық көлемді прозалық шығармаларда адамдар мен олар мекен деген қоныстарды, табиғат келбетін, аңдарды, құстарды, өсімдіктерді сол уақытпен байланыстыра баяндау, суреттеу арқылы кезеңіне лайықты өмір шындығы айқындалады. Оларды адамдардың тұрмысымен байланыстыра суреттеуде қаламгерлер авторлық дүниетанымның тебіреністерін, толғаныстарын қосады.

Табиғат құбылыстары мен кейіпкерлер жан әлемін байланыстырудан кейін әрине, тарихи шындықпен бейнелеу туындайды. Ал, тарихи шындықтан кейін көркемдік ойлау эстетикасының заңдылығына орай көркем шындық, жинақтау болатыны да белгілі.

«Тарих-и Рашиди» туындысында да өмір деректерінің мол шоғырланған жүйесінде табиғат құбылыстарын қатарлас бейнелеудің тарихи шындық пен көркемдік шешім поэтикасы заңдылықтары қалыптасуындағы алғашқы үлгілер екендігін аңдаймыз. Мұхаммед Хайдар Дулати шығармасындағы табиғат пен адам тіршілігін өзара баламалай, мегзей бейнелеулердің мол қолданыстарын көреміз. Мысалы:

1. Шығыстың әміршісі он қат көк тағына қадам басып әрі қарышты қадамының жарқылымен барлық әлемді жаулап алып, ала шұбар көк күмбезінің жалған екі жүзділігін жойып, планеталардың қарсыласуын және түннің жер бетіндегі қарсы әрекетін жойған кезде, Мансұр хан келісім үзеңгісіне аяғын нық салды» [5, 383-б.].

2. «Саид ханның Жаркентке келген мезгілі, төртінші көк аспанның падишасы өзінің салтанат тағын Торпақ үйіне қойып, гүл падишасы ордасын жазираға тіккен кезге сәйкес келген еді. Өлең:

Гүл сұлтаны жасылдан тіккен шатыр арнайы,
Сонда барып жақсылап мұң шағайық, ағайын!
Сая болар ақша бұлт сәуір күні қызғанда,
Жерде жасыл текемет, қызыл кілем-қызғалдақ.

Жапырақтардың көлеңкесі гүлзарға сая болды, көгершіндер шағылысып, бір-бірімен ойнады. Бұлбұл раушан гүлге деген зауығын мың әнімен сайрады. Өлең:

Бейішің де бұл жерде сұлу болмыс соншама,
Қызғалдақтар бағында бұлбұл сайрап мұң шағар.
Таң алдында ғажайып күй кешесің әртүрлі,
Бұлбұл әні жаныңды жалын болып шарпыды.

...Көктемгі күн мен түннің теңесуі, жаздың аптап ыстығымен алмасқанда қапырықтан елдің ағаш көлеңкесін паналаудан басқа шарасы қалмады» [5, 386-б.].

Тарихи тақырыптағы жазылған көркем шығармалардағы өмір шындығы сипатының көрнекті көріністерінің бірі – ұлттық-этнографиялық сипат.

Қазіргі қазақ прозасындағы романдардың қалыптасу, даму кезеңдерінің барлығында да қазақтың халықтың салт-дәстүрлерін, ұлттық-этнографиялық ұстаным-дағдыларын уақытына, кезеңіне сәйкестендіріп бейнелеу маңызды орын алады.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпта жазылған шығармалардың сөз арқауындағы «Тарихи-и Рашиди» шежірелік туындымен үндесуі – көркемдік жалғастық көрінісі. Белгілі тұлғалардың іс-әрекеттерін, кескін-келбеттерін және адамдардың жүрген мекендерінің табиғат көріністерін бейнелеуде де сабақтастық тағылымы аңғарылады.

Қазақ романы жанрының қалыптасуы мен дамуы тарихи талай арнайы зерттеулерде сөз болып келеді. «Қазақ романының тууы мен қалыптасу тарихы» атты зерттеу кітабында әдебиетші ғалым Б. Шалабаев роман жанрының қазіргі заманғы әдеби үдерістегі жетекші сипатына, қалыптасу, даму жолындағы дәстүрлік-көркемдік бастау негіздерін атап көрсеткен:

«Роман қазақ әдебиетінде жетекші жанрға, ал оның қалыптасып өркендеу тарихын қазіргі қазақ әдебиеттануында жоталы ғылыми проблемалардың біріне айналды» [6, 4-б], – деп баға берді.

Өмір шындығы деректерінің тарихи шындықпен бейнеленуінде эпикалық көлемде мол қамтуға ерекше мән беріледі. Көркем әдебиеттегі эпикалық көлеммен өмір шындығын мол қамтып жазуда халықтың тарихындағы оқиғалардың, тұлғалардың, әлеуметтігі ортаның сырлары, қайшылықтары жинақталады. Нақтылы тарихи деректерді мол жинаған қаламгердің туындының композициясындағы құрылымдық желіні сабақтастырудағы өзіндік қорытулары, идеялық желілі ойларын ұштастыруы, кейіпкерлердің монологтары, диалогтары, әртүрлі әлеуметтік топтардың қарым-қатынастары арқылы мағыналық мақсаттарды орындауы – бәрі де шығармашылық психологиясы табиғатын құрайды.

Жазушының шығармашылық психологиясы арқылы өмір шындығы мен тарихи шындық ерекшеліктері тұтаса қорытылады. Қаламгердің тарихи деректерді жинақтау барысында туындаған көркемдік ойлау әлемі, туындыгерлік дүниетанымы эпикалық шығарманың мазмұны мен пішіні

жүйесін құрайды. Қаламгер өмір шындығы деректерін көркемдік ойлауға тән жинақтаулармен, қиял жемістерін қосумен байыта дамытады. Қаламгер тарих жолындағы табиғи құбылыстар сабақтастығын толық негізге алады. Фольклор, этнография, этнология, тарихнама, философия, география, өнертану, экономика және т.б. саналуан салалардың мұралары, ғылыми-зерттеу нәтижелері – бәрі де талантты қаламгердің шығармашылық психологиясын құрайды.

Қазақ романы жанрының қалыптасуы мен дамуы жолында біз қазақ прозасындағы осындай саналуан мәселелерді қамтыған қаламгерлердің шығармашылық психологиясының әлемдік әдеби үдеріске сай екендігін аңғарамыз. Әбунәсір әл-Фарабидің «Бақытқа жету жайында», «Қайырымды қала» т.б. философиялық трактаттарынан бастап, Қорқыттың «Қорқыт Ата кітабы», Захир ад-дин Бабырдың «Бабырнамасы», Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарихи-и Рашидиі», Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы», одан берідегі Ыбырай Алтынсариннің әңгімелері, Шоқан Уәлихановтың ғылыми очерктері, Хакім Абайдың «Онегин–Татьяна» романы, қара сөздері – бәрі де қазіргі қазақ романдарына тән тарихи шындық пен көркемдік шешім поэтикасының негізгі құраған прозалық мұралар болып саналады.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ прозасындағы романдардың тарихилық негіздері төл әдебиетіміздің алғашқы жазбаша туындыларынан бастау алады. Бұл – әлем өркениеті дамуындағы қазақ сөз өнері шығармашылығы жолының табиғи өсу тағылымын танытатын маңызды көрсеткіш.

Әдебиеттер:

1. Әл-Фараби Әбунәсір. Мәселелер мәні. Ғылымдардың шығуы туралы // Есім Г. Фалсафа тарихы: Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Раритет, 2004. – Б. 50-66.
2. Қазақ прозасы: Хрестоматия. Үш томдық. (1-том: 564 б.; 2-том: 564 б.; 3-том: 548 б.). – Алматы: Ғылым, 2001.
3. Қазақ прозасы. Хрестоматия. Үш томдық. Бірінші том. – Алматы: Ғылым, 2001. – 564 б.
4. Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама. – Алматы: Жалын, 1990. – 320 б.
5. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди (Хақ жолындағылар тарихы). – Алматы: М. Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.
6. Шалабаев Б. Қазақ романының тууы мен қалыптасу тарихы. – Алматы: Мектеп, 1983. – 192 б.

Резюме

В статье анализируются историко- поэтические основы современных казахских романов, которые обоснованы в летописным наследиям как «Бабырнама», «Тарихи-и Рашиди».

Resume

Historical- poetic bases of modern kazakh nobels, which have taken a certain place in such annalitik heritages as “Babirname”, “Tarihi- Rashidi” have been analysed in the given article.

Özet

Bu makalede ‘Babürname’ ile ‘Tarih-i Raşidi’adlı eserler günümüzün bakış açısıyla değerlendirilmektedir.

**Өмірде бір ғана жол бар, ол- ақиқат жолы,
басқа жол- бұралаң.**
